

वैदिक पुराण र सुशासनका पक्षहरू

डा. खगराज बराल*

लेखसार

औपचारिक शिक्षाले मात्रै स्वतः सदाचार र सुशासन जागृत हुँदैनन् । सदाचार प्रवृत्तिमा देखिन्छ भने सुशासन व्यवहारमा प्रतिबिम्बन हुन्छ । सदाचार र सुशासनका विषय परापूर्वकालदेखि नै विभिन्न रूपमा रहेका छन् । यी विषय मानिसमा चेतना र चिन्तनको विकासबाट आएका हुन् । चिन्तनबाट दर्शनको विकास भयो । दर्शन पनि पूर्वीय र पाश्चात्य गरी दुई रूपमा विभाजित छ । पूर्वीय र पाश्चात्य दर्शन फरक फरक चिन्तन र मान्यताबाट निर्देशित छ । दर्शन, अध्यात्म, धर्म, पुराणजस्ता विषयबाट सदाचार र सुशासन निर्देशित छ । विभिन्न पुराणले गर्नुहुने र गर्न नहुने कार्य भनी कर्मको वर्गीकरण गरेका छन् । यसरी गर्न नहुने कार्य गरेमा पाप लाग्छ भन्ने धारणाको विकासबाट नै सदाचार र सुशासनका आधुनिक धारणा विकास भएका हुन् । आधुनिक राज्य प्रणालीबाट निर्मित कानूनहरू सदाचार र सुशासन कायम गर्नका लागि बनाइएका हुन् । आधुनिक कानूनमा चाहिँ गर्न नहुने काम गरेबापत कानूनमार्फत सजाय दिइन्छ । नेपालमा सदाचार र सुशासन कायम गर्नका लागि ल्याइएका मुलुकी फौजदारी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४ र फौजदारी कसुर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ र भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ मा उल्लिखित गर्न नहुने कामहरूलाई दण्डनीय मानिए पनि तर पुराणमा भनेझैँ पाप लाग्ने कुरा भने गरिएका छैनन् । तर तिनीहरूलाई सदाचार र सुशासन विपरीतका कर्म मानिएका छन् । पुराण, धर्म आदिजस्ता विषय आत्मसात् गर्नाले पनि सदाचार र सुशासन प्रवर्द्धनमा योगदान गर्न सक्छन् । मानिसमा विकास गरिने असल संस्कारबाट सदाचार र सुशासन सुनिश्चित गर्न सकिन्छ ।

शब्दकुञ्जी: दर्शन, प्रवर्द्धन, पाप, पुण्य, अध्यात्म, धर्म

विषयप्रवेश

सदाचार र सुशासन औपचारिक शिक्षा हासिल गर्दैमा स्वतः जागृत हुने होइन । औपचारिक शिक्षामा निश्चित विषयवस्तुको पठनपाठन हुन्छ । सदाचार प्रवृत्तिमा देखिने कुरा हो । सुशासन व्यवहारमा प्रतिबिम्बित

* पूर्वसचिव, नेपाल सरकार

khagarajbaral@gmail.com

हुने विषय हो । मानव सभ्यताका विकासका क्रममा मानिसले व्यक्ति, परिवार, समुदाय र राज्यलाई सभ्य र सुशिक्षित बनाउन खारिएका अनुभवहरूलाई मूल्य तथा मान्यताका रूपमा विकास गरेका हुन्छन् । पूर्वीय दर्शनको सन्दर्भमा हेर्ने हो भने वैदिक, पौराणिक कालमा निर्माण भएका ज्ञानलाई श्रुतिका माध्यमबाट पुस्तौं पुस्तासम्म ज्ञानको हस्तान्तरण हुँदै आएको छ । ती ज्ञानका थुप्रा विभिन्न दर्शनका माध्यमबाट वर्तमान समयसम्म अध्ययन र विश्लेषण भएको छ । ती विभिन्न दर्शनमा आधारित शास्त्रहरूले कानुन निर्माण नभइन्जेलसम्म कानुन जस्तै मान्यता पाउँदै गए । प्रवर्द्धन कानुनका मूल आधार र स्रोत परम्परागत अभ्यास, मूल्य, मान्यता, विश्वास मात्र होइनन्, दार्शनिक र धार्मिक ग्रन्थ र शास्त्रहरू पनि हुन् । पूर्वीय दर्शनअन्तर्गतको वैदिक सनातनी हिन्दु दर्शनमा सदाचार र सुशासन प्रवर्द्धन गर्न थुप्रै गाथाहरू लेखिएका छन्, कथाहरू बुनिएका छन्, दृष्टान्तहरू दिइएका छन् । कतिपय विषय वर्तमान समयमा सान्दर्भिक नभए पनि सदाचार र सुशासनका सार्वभौम मूल्य तथा मान्यतामा खासै अन्तर आएको छैन । यिनै सन्दर्भलाई लिएर यस लेखमा सदाचार र सुशासनमा केही वैदिक पुराणको सन्दर्भ उल्लेख गरिएको छ । विशेष गरी गरुड पुराण र शिव पुराणलाई सन्दर्भका रूपमा लिइएको छ । यस लेखमा दर्शन, पूर्वीय दर्शन, अध्यात्म र धर्म, पुराणको अर्थ, गरुड पुराण, शिव पुराण, पुराणमा उल्लिखित गर्न नहुने कामहरू र अध्यात्म, धर्म, कानुन तथा वर्तमानका केही कानुनी प्रावधानको तुलनात्मक विश्लेषण गर्दै निचोड निकालिएको छ ।

दर्शन

सृष्टिका विभिन्न चरणमा मानिसको चेतना विकाससँगै चिन्तनको पनि विकास भएको हो । मानिसमा ब्रह्माण्ड, सत्ता, प्रकृति, पदार्थ, चेतना, जीवन, जगत्, सृष्टि, प्रलय, ईश्वर, जन्म, मृत्यु, जन्मपूर्वको अवस्था, मृत्युपश्चात् अवस्था, पुनर्जन्म, इमान, धर्म, सत्य, सुन्दर, आत्मा, आदर्श, यथार्थ, सुख, दुःख, सोचाइ, विचार ठीक र बेठीक कुरा, ज्ञानका स्रोत, सत्यताका स्रोत, मूल्यका स्रोतजस्ता विषयमा विभिन्न जिज्ञासा उत्पन्न भए । मानिसका यिनै जिज्ञासा र तिनको निराकरण र परिपूर्तिका लागि दर्शनको उत्पत्ति भयो । दर्शन अति प्राचीन विज्ञान हो । दर्शनले शाश्वत् सत्यको अध्ययन तथा व्याख्या गर्छ । दर्शनले ज्ञान तथा मूल्यको पनि अध्ययन गर्छ । वास्तवमा दर्शन भनेको जीवन र जगत्बारेको विवेचना हो । दर्शन जीवन र जगत्लाई बुझ्ने, हेर्ने, विश्लेषण गर्ने, व्याख्या गर्ने र चिन्तन बदल्ने दृष्टिकोण पनि हो ।

पूर्वीय दर्शन

सामान्यतया पूर्वीय दर्शन भन्नेवित्तिकै भारतीय उपमहाद्वीपमा उत्पत्ति भएका दर्शनहरूलाई बुझ्ने गरिन्छ । पूर्वीय र पाश्चात्यको कुरा गर्दा पूर्वमा जापान, चीन लगायतका मुलुकको दर्शन पनि आउने गर्छ । तर यहाँ पूर्वीय दर्शनअन्तर्गत वैदिक र अवैदिक दर्शन तथा आस्तिक र नास्तिक दर्शनको मात्र उल्लेख गर्न खोजिएको छ ।

पूर्वीय दर्शनमा वेद र ब्रह्मलाई स्वीकार्ने र नस्वीकार्ने गरी दुई किसिमले हेर्ने गरिन्छ। वेद र ब्रह्मलाई स्वीकार्ने वैदिक दर्शन हुन्। वेद र ब्रह्मलाई नस्वीकार्ने अवैदिक दर्शन हुन्। बौद्ध, जैन र चार्वाक दर्शन अवैदिक दर्शनअन्तर्गत पर्दछन्।

पूर्वीय दर्शनअन्तर्गत पनि आस्तिक र नास्तिक दर्शन छन्। ईश्वरीय सत्ता स्वीकार्ने आस्तिक हुन्। वैदिक दर्शनले ईश्वरीय सत्ता स्वीकार्छ। त्यसैले वैदिक दर्शनलाई आस्तिक दर्शन भन्ने गरिन्छ। वेदलाई प्रमाण नमान्ने र ईश्वरीय सत्ता नस्वीकार्ने नास्तिक दर्शन हुन्- चार्वाक र जैन। अवैदिक दर्शनअन्तर्गतको बौद्ध दर्शनले पनि प्रत्यक्ष रूपमा ईश्वरीय सत्ता स्वीकार्दैन।

वैदिक दर्शनले वेदलाई प्रमाण मान्छ र ईश्वरीय सत्ता स्वीकार्छ। यसअन्तर्गतको आस्तिक मुख्यतः षड्दर्शन रहेका छन् : न्याय, वैशेषिक, वेदान्त, मीमांशा, साङ्ख्य र योग। यी दर्शनका अतिरिक्त वैदिक दर्शनअन्तर्गत पाशुपत, शैव, प्रत्यभिज्ञा, रसेश्वर, पाणिनीय, पूर्णपद, निम्बार्क, रामानुजजस्ता दर्शन पनि रहेका छन्।

वेद नै वैदिक दर्शनको मूल स्रोत हो। वैदिक दर्शनका अन्य स्रोतहरू चार वेद, चार उपवेद, छ वेदाङ्ग, छ उपाङ्ग, चार गानशास्त्र, अठार पुराण, अठार उपपुराण, दुई आर्षमहाकाव्य, ब्राह्मण ग्रन्थहरू, आरण्यकहरू, उपनिषदहरू, प्रातिशाख्यहरू, गृह्यसूत्रहरू, स्मृतिग्रन्थहरू, धर्मसूत्रहरू, सूत्रग्रन्थहरू, श्रीमद्भागवद् गीतालगायत वैदिक वाङ्मयका अन्य शास्त्रहरू हुन्। यस्ता वैदिक वाङ्मय र शास्त्रहरूको रचना तीन किसिमले भएको पाइन्छ: अपौरुषेय, ईश्वर कर्तृत्व र पौरुषेय। अपौरुषेय भनेको कर्तृत्व बुद्धिको उपयोग नभईकन प्रकट भएको ज्ञान हो, वेद यस प्रकृतिको उत्कृष्ट उदाहरण हो। त्यसैले वेदलाई अपौरुषेय पनि भनिन्छ। ईश्वरबाट प्रदान गरिएको ज्ञानलाई ईश्वर कर्तृत्व भनिन्छ, गीता यसको उत्कृष्ट उदाहरण हो। ऋषि, महर्षि, विद्वान्, विदुषी आदि व्यक्तिविशेषले रचना गरेका कृतिलाई पौरुषेय भन्ने गरिन्छ। महर्षि व्यासद्वारा रचित अठार पुराण र महाभारत, महर्षि वाल्मीकिद्वारा रचित रामायण, महाकवि कालिदासद्वारा रचित अभिज्ञान शाकुन्तलम् र मेघदूत आदि पौरुषेय कृति मानिन्छन्।

वैदिक तथा हिन्दु सनातन दर्शन र यसका शास्त्रहरू ज्ञान, विज्ञान, बुद्धि र तर्कका भण्डार नै हुन्। वैदिक शास्त्र, दर्शन र रचनालाई तत्कालीन समय सन्दर्भका आधारमा विश्लेषण गर्नुपर्ने हुन्छ। यी शास्त्रहरू, दर्शन र रचनालाई हुबहु व्याख्या र विश्लेषण नगरी समय सन्दर्भका आधारमा लक्षणा तथा व्यञ्जनामूलक अर्थमा लिनुपर्ने हुन्छ। यस लेखमा गरुड पुराण र शिव पुराणको सन्दर्भ अभिधामूलक नभई लक्षणा तथा व्यञ्जनामूलक अर्थमा लिइएको छ।

अध्यात्म र धर्म

सामान्यतः मानिसहरू अध्यात्म र धर्मलाई एकै किसिमले बुझ्ने गर्छन्। अध्यात्म र धर्म फरक फरक हुन्। अध्यात्म भनेको आत्मज्ञान हो, तत्त्वमीमांसा (Metaphysics) हो। वास्तविकताको सिद्धान्त (Theory

of Reality) हो । आत्मा र परामात्माका गुण एवम् तिनको पारस्परिक सम्बन्धका विषयमा गरिने चिन्तन, निरूपण वा विवेचना हो, भित्री ज्ञान हो, तत्त्वज्ञान हो (नेपाली बृहत् शब्दकोश, पृ. २९) । धर्मलाई नेपाली बृहत् शब्दकोशले स्वर्ग प्राप्त गर्न सकिने लोकविश्वास भएको पुण्य कार्य, पुण्यकर्म भनेको छ । यही शब्दकोशले धर्मलाई पुण्य, सत्कर्म पनि भनेको छ । ईश्वर अथवा सद्गतिको प्रासिका लागि गरिने शास्त्रविहित कर्म पनि भनिएको छ । धर्मलाई कुनै जाति, वर्ग, पद आदिका निमित्त निर्धारित कार्य वा व्यवहार, लोकको हित वा व्यवस्थाका लागि अँगालिने कर्म वा कर्तव्य (जस्तो- मानव धर्म, नारी धर्म, युग धर्म इ.) भनी धर्मलाई बृहत् किसिमले अर्थ्याइएको पनि छ (नेपाली बृहत् शब्दकोष, पृ. ६५८) । प्राचीन कालदेखि नै धर्मलाई ईश्वर अथवा सद्गतिको प्रासिका लागि गरिने शास्त्रानुसारको कर्म भनी बुझ्ने गरिएको छ । धर्म यो अर्थभन्दा ज्यादै व्यापक पनि छ । धर्मलाई स्वभाव वा प्रकृतिसँग पनि जोडेर हेर्ने गरिन्छ । व्यक्ति वा वस्तुमा सधैं रहिरहने गुण वा मूल वृत्ति, प्रकृति, स्वभावलाई धर्म भनिएको छ । धर्म भनेको स्वाभाविक गुण वा सहजवृत्ति हो, असल आचरण, सदाचार र नियम हो (नेपाली बृहत् शब्दकोश, पृ. ६५८) । धर्मलाई स्वभावका रूपमा हेर्दा आगोको धर्म तातो हुनु हो, हिउँको धर्म चिसो हुनु हो, पानीको धर्म तल बग्नु हो, सूर्यको धर्म प्रकाश दिनु हो, पृथ्वीको धर्म सबैलाई आश्रय दिनु हो, मानवको धर्म परोपकार गर्नु हो । धर्मलाई व्यक्ति वा वस्तुको स्वभाव वा प्रकृतिका रूपमा लिनुपर्छ ।

पुराणको अर्थ

पुराणको शाब्दिक अर्थ पुरानो, प्राचीन तथा धेरै समयदेखि चलिआएको भन्ने हुन्छ । नेपाली बृहत् शब्दकोशले हिन्दु समाजमा परम्परादेखि चलिआएको मनुष्य, देवता, दानव आदिका कथा र सृष्टिदेखि भएका घटनाको सविस्तार वर्णन भनी पुराणको अर्थ प्रस्पष्ट्याएको छ (नेपाली बृहत् शब्दकोश, पृ. ८३९) । प्राज्ञ दर्शनकोशले पुराण शब्दको अर्थलाई सृष्टि, स्थिति, लय आदिका साथै प्राचीन ऋषि, मन्वन्तर, राजवंश आदिका वृत्तान्त र देवी, देवता, तीर्थ आदिका माहात्म्यको समेत वर्णन गरिएको प्रसिद्ध अठार पुराण जो हिन्दु धर्मग्रन्थका रूपमा प्रख्यात छन् भनेर उल्लेख गरेको छ (प्रभात, २०७०, पृ. १८२) । यसै शब्दकोशले पुराणका कथालाई प्राचीन कथाहरूको सङ्ग्रह, जसमा सृष्टि, स्थिति, प्रकृति, मानिस, देवता, दानव, राजा, ऋषि र दुनियाँहरूका बारेमा समेत वर्णन गरिएको पाइन्छ भनी अर्थ्याएको छ (प्रभात, २०७०: पृ. १८२) ।

पुराणहरूमा सृष्टि, प्रलय, मन्वन्तर, ऋषिवंश, राजवंश, ती वंशमा जन्मिएका विशिष्ट व्यक्तिको चरित्रको वर्णन गरिएको हुन्छ । वेदको ज्ञान हासिल गर्न नसक्नेहरूको र जगतको कल्याणका लागि ऋषि महर्षिहरूले पुराणहरू रचना गरेका थिए । यी पुराणहरूको पठन तथा श्रवणबाट व्यक्तिसमा भक्तिको जागरण गराउने, वैराग्य जगाउने, आत्मचिन्तनतिर उन्मुख गराउने, गलत तथा पापकर्मको जानकारी गराएर सचेत गराउँदै पुण्य कर्मतिर डोच्याउने र सत्कर्मको मार्ग देखाउने प्रयास भएको छ । हिन्दु सनातनी धर्म, दर्शन र परम्परामा व्यक्तिलाई चार पुरुषार्थ धर्म, अर्थ, काम र मोक्षको शिक्षा दिन पुराणको प्रयोग गरिएको छ ।

श्रीमद्भागवत पुराणको बाह्रौं स्कन्धको तेहौं अध्यायमा अठार पुराणहरूको नाम र श्लोक सङ्ख्या पनि उल्लेख गरिएको छ (जोशी, २०४७, पृ. ९६०)। अठार पुराणलाई मुख्यतः तीन वर्गमा विभाजन गरिएको छः (क) वैष्णव पुराणः यसअन्तर्गत विष्णु पुराण, श्रीमद्भागवत पुराण, नारद पुराण, गरुड पुराण, पद्म पुराण र बराह पुराण पर्दछन्, (ख) शैव पुराणः यसअन्तर्गत शिव पुराण, लिङ्ग पुराण, स्कन्द पुराण, अग्नि पुराण, मस्त्य पुराण र कूर्म पुराण पर्दछन् र (ग) ब्रह्म पुराणः यसअन्तर्गत ब्रह्म पुराण, ब्रह्माण्ड पुराण, ब्रह्मवैतर्म पुराण, मार्कण्डेय पुराण, भविष्य पुराण र वामन पुराण पर्दछन् ।

यस्तै, उपपुराणको सङ्ख्या पनि अठार नै छः सनत्कुमार उपपुराण, नरसिंह उपपुराण, गणेश उपपुराण, नारद उपपुराण, दुर्वासा उपपुराण, कपिल उपपुराण, मानव उपपुराण, उशना उपपुराण, ब्रह्माण्ड उपपुराण, कालिका उपपुराण, साम्ब उपपुराण, नन्दी उपपुराण, सूर्य उपपुराण, माहेश्वर उपपुराण, पराशर उपपुराण, आदित्य उपपुराण, वशिष्ठ उपपुराण, देवीभागवत उपपुराण (न्यौपाने, २०७१: पृ. ७)।

अठार पुराणहरूमध्ये गरुड पुराण र शिव पुराणमा उल्लिखित गर्न नहुने कामका सन्दर्भहरूलाई यस लेखमा उल्लेख गरिएको छ।

गरुड पुराण

गरुड पुराण वैष्णव पुराणअन्तर्गतको एक पुराण हो। यो पुराण वैष्णव सम्प्रदायसँग सम्बन्धित छ। वैष्णव सम्प्रदाय इतरमा पनि यस पुराणको विशेष श्रवण हुने गर्छ। हिन्दु धर्मालम्बीहरूले अपनाउने सोह संस्कारअन्तर्गत मृत्यु संस्कारमा यसको वाचन हुने गरेको पाइन्छ। यस पुराणमा १९ हजार श्लोकहरू छन्। यस पुराणमा भगवान् विष्णु अर्थात् नारायण वक्ताका रूपमा र विष्णुका वाहन गरुड स्रोतका रूपमा रहेका छन्। सर्ग वर्णन, देवार्चन, तीर्थ वर्णन, भुवन वृत्तान्त, मन्वन्तर, वर्णधर्म, मृत्यु वर्णन, स्वास्थ्य विज्ञान, अष्टाङ्ग योग, आयुर्वेद, वेदाङ्ग आदिको विस्तृत व्याख्या गरिएको छ। यसमा भक्ति, ज्ञान, वैराग्य, सदाचार, निष्काम कर्मको महिमा उल्लेख छ। यसका साथै, यज्ञ, दान, तप, तीर्थ आदिमा सर्वसाधारणलाई प्रवृत्त गर्न अनेक किसिमका लौकिक र पारलौकिक फलको समेत वर्णन गरिएको छ। आत्मज्ञानको विवेचना गर्न सक्षम बनाउनु यसको मुख्य ध्येय पनि हो। यस पुराणको महत्त्वपूर्ण पक्ष कुकर्म (पापकर्म) र त्यस कर्मबापत पाउने सजाय नै प्रतीकात्मक प्रस्तुति हो। पाप कर्म र ती कर्म गरेबापत पाउने सजायले मानिसलाई गर्न हुने र गर्न नहुने कर्मप्रति दीक्षित गराउने अपेक्षा राखेको पाइन्छ।

गरुड पुराणमा उल्लिखित गर्न नहुने कामहरू

गौरीशंकर वरिष्ठद्वारा टीका लेखिएको दुर्गा साहित्य भण्डार, वाराणसीबाट प्रकाशित गरुड पुराणमा पापकर्म पृष्ठ ४३ देखि ५८ सम्म उल्लेख गरिएको छ। यस्ता पाप कामलाई गर्न नहुने काममा सूचीकृत गरिएको छ। यस्ता पापकर्म गर्ने व्यक्ति मृत्युपश्चात् नरकमा जाने र उसले गरेका कर्मअनुसार सजाय पाउने पनि उल्लेख छ। पौराणिक कालको कथालाई आर्षकालका महर्षि व्यासले सम्पादन गर्नुभएको अठार

पुराणमध्येको एक यस पुराणबाट मानिसको जन्म, कर्म, मृत्यु र त्यसपछिको अवस्थाका बारेमा विस्तृत जानकारी पाउन सकिन्छ। पौराणिक कालको कथा र आर्षकालको सम्पादन भएकाले हुबहु ग्रहण नगरी वर्तमान समयमा समयसापेक्ष हुने कर्मका आधारमा ग्रहण गर्नुपर्ने हुन्छ।

गरुड पुराणमा उल्लेख गरिएका गर्न नहुने कामहरूलाई निम्नानुसार दिइएको छः

- (क) बालघात गर्ने, स्त्रीघात गर्ने, कानुन विपरीत गर्भपात गर्ने,
- (ख) मातापिता र गुरुको निन्दा गर्ने, मान्यजनको आदर नगर्ने, गुणीलाई अनादर गर्ने, सज्जनलाई हेला गर्ने, राम्रो कामको निन्दा गर्ने, गलत सङ्गत गर्ने, तीर्थ निन्दा गर्ने, सज्जन निन्दा गर्ने, ज्ञान निन्दा गर्ने, पुस्तकको निन्दा गर्ने,
- (ग) अर्काको दुःख देखेर खुसी हुने, अर्काको सुख देखेर दुःखी हुने, अर्कालाई दुःख दिने, सधैं दुष्ट वचन बोल्ने, अरूको हित नसोच्ने, अनाथलाई आदर नगर्ने, विराम नभएकालाई दण्ड दिने,
- (घ) झुट कुराको साक्षी बस्ने, झुटो बोल्ने, झुट कर्म गर्ने, आफूलाई मात्र ज्ञानी ठान्ने, बाहिर साधु देखिने र अन्तस्करणमा दुष्ट भाव राख्ने,
- (ङ) जीवनमा केही पनि दान नगर्ने, दिन्छु भनेको कुरा नदिने, दान दिएर पछुताउने, दान लिएर आफैले भोग चलन गर्ने, दान दिनलाई रोक्ने,
- (च) अरूको जग्गाको साँध मिच्ने, गौचरनलाई हडपेर खेतीपाती गर्ने, ताल तलाउ हडप्ने, पोखरीको जग्गा हडप्ने, अन्य सार्वजनिक तथा गुठी जग्गा हडप्ने,
- (छ) महिलालाई हिंसा गर्ने, विधवालाई हेप्ने, परस्त्री हरण गर्ने, कन्यालाई अपहरण गर्ने, स्त्रीलाई हेप्ने, बालबालिकालाई हेप्ने, अपाङ्गलाई हेप्ने,
- (ज) प्राणी तथा वनस्पतिलाई दुःख दिने, पानीके मुहानका रुख काट्ने, वनजङ्गलमा डडेलो लगाउने, फलफूल तथा बगैँचा नाश गर्ने, नदी, खोला, कुवा, तलाउ, पोखरी तथा पानीका स्रोतमा फोहोर गर्ने र फोहोर फ्याँक्ने,
- (झ) घर, गोठ तथा सार्वजनिक सम्पत्तिमा आगजनी गर्ने, मृगलगायत वन्यजन्तुलाई दुःख दिने र मार्ने, बाटामा काँडा, पत्थर, बन्धन राख्ने, अग्नि, जल, बगैँचा, देवालय, सार्वजनिक स्थलमा दिसापिसाब त्याग गर्ने,
- (ञ) मित्रद्रोह गर्ने, देशद्रोह गर्ने, विश्वासघात गर्ने, राष्ट्रघात गर्ने,
- (ट) पुस्तक चोर्ने, सुन, चाँदी, हिरा, मोती जस्ता नवरत्न चोर्ने, अन्न, पानी, सागपात, नुन, मह, मासु, पान, फलफूल, कपास चोर्ने,
- (ठ) खानामा विष हाल्ने, पानीमा विष हाल्ने,
- (ड) बाटामा बसी बटुवा, तीर्थयात्रीको धन लुटी खाने, आफूसँग भएको चिज माग्ने, कुपात्रलाई विद्या दान दिने, बिनानिम्ता जाने, प्रतिज्ञा गरी दान नदिने,

- (ढ) दाजुभाइ दिदीबहिनीमा वैरभाव राखे, प्रेमी प्रेमिकालाई धोका दिने, पति पत्नीमा घात गर्ने, सगोत्री बिहे गर्ने, परस्त्री र परपुरुष गमन गर्ने, बालिकालाई बलात्कार गर्ने, गुरुआमा, मित्रपत्नी, पत्नीका दिदीबहिनीलाई आँखा लगाउने,
- (ण) गुरुद्रव्य, देवद्रव्य, स्त्रीद्रव्य, बालद्रव्य हरण गर्ने, ऋण नतिर्ने,
- (त) ब्रह्मस्व, देवस्व र राजस्व ठग्ने र छल्ने, देवस्वको अपचलन गर्ने, राजस्व छली गर्ने र छलन सहयोग गर्ने, ब्रह्मस्व हरण गर्ने (वशिष्ट पृ. ५८)।

गरुड पुराणमा चौरासी लाख जुनीमा मानिसको जुनी सर्वोत्तम हो भनी उल्लेख छ। मानिस सर्वोत्तम हुनु नै उसको विवेक हो। मानिसको देह प्राप्त हुनु नै पशुभन्दा भिन्न हुनु हो। विवेक भएकाले नै मानिस पशुभन्दा भिन्न हो भन्दै देहधारीहरूमा ज्ञान भएन भने पशु समान नै हुन्छन् भनी यसरी भनिएको छ:

सदा कुकर्मका बाटामा हिँड्ने, भुँडी भर्ने काममा लागेका, जो मनुष्य छन् ती मनुष्यहरू नरकको भोग गर्ने हुन्। तीनैलाई नारकी भन्दछन्। निद्रा, मैथुन, आहार सबै देहधारीहरूमा बराबर छ, ज्ञान भएकाले मनुष्य चाहिँ ज्ञानी भएको हो। ज्ञानले हीन जो छ सो पशु नै हो (वशिष्ट: २०६६ पृ. २१५)।

गरुड पुराणमा ज्ञानका दुई प्रकार भनी उल्लेख गरेको छ: एक, शास्त्रदेखि भएको ज्ञान, अर्को सत् असत् भन्ने विवेकदेखि भएको ज्ञान (वशिष्ट: २०६६, पृ. २२२)।

शिव पुराण

वैदिक सनातन हिन्दु दर्शनअन्तर्गतको अठार पुराणमध्येको महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ शिव पुराण ह । यो पुराण भगवान् शिवसँग सम्बन्धित छ, शैव मतसँग सम्बन्धित छ । यसको मुख्य विषय शिव भक्ति हो। कुल २४ हजार श्लोकमा लेखिएको यो पुराणमा शिवको कल्याणकारी स्वरूपको तात्विक विवेचना, रहस्य, महिमा र उपासनाको विस्तृत वर्णन गरिएको छ। यस पुराणमा विघ्नेश्वर संहिता, रुद्र संहिता, कोटिरुद्र संहिता, उमा संहिता, कैलाश संहिता र वायु संहिता गरी ६ खण्ड रहेका छन्।

शिव पुराणमा उल्लिखित गर्न नहुने कामहरू

गरुड पुराणमा जस्तै अठार पुराणमध्येको शिव पुराणमा पनि गर्न नहुने १२ ओटा कर्महरूलाई उल्लेख गरिएको छ। यस्ता कर्महरूलाई महापाप भनिएको छ । कतिपयले आफ्नो स्वार्थका लागि गर्न नहुने कर्महरू गर्छन्। कतिपयको जीवनमा अन्जानमा यस्ता कर्महरू घट्ने गर्छ। शिव पुराणमा उल्लेख गरिएका १२ ओटा महापापलाई तीन वर्गमा बाँडिएको छ: (क) सोचेर गरिने पापहरू (चार ओटा); अर्काको पति वा पत्नीलाई नराम्रो नजर लगाउने, अर्काको सम्पत्ति आफ्नो बनाउन चाहने, सिधासादा मानिसलाई दुःख दिने र उसलाई नोक्सान पुऱ्याउन चाहने वा उसको धन सम्पत्ति लुट्न चाहने र राम्रो कुरालाई बिसेर नराम्रो बाटो पछ्याउने, (ख) बोलेर गरिने पापहरू (तीन ओटा); गर्भवती महिलालाई नराम्रो बचन लगाउने र उसको

चित्त दुखाउने, कसैको आत्मसम्मानलाई हानि पुऱ्याउने नियतले झुटो बोल्ने र समाजमा कसैको सम्मानमाथि हानि पुऱ्याउने नियतले उसको पछि कुरा काट्ने वा अफवाह फैलाउने र (ग) कार्यद्वारा गरिने पापहरू (पाँच ओटा); धर्म विपरीत काम गर्ने, बच्चा तथा महिला वा अरू कोही पनि कमजोर जीवलाई हिंसा गर्ने र असामाजिक कार्यमा संलग्न हुने, गलत तरिकाले अर्काको सम्पत्ति हडप्ने, व्यक्ति र देवालयको चिज चोर्ने र गुरु, माता पिता, पत्नी र पूर्वजहरूको अपमान गर्ने र मद्यपान सेवन गर्ने, गुरूपत्नीसँग सम्बन्ध बनाउने र दान दिएको सामान फिर्ता ल्याउने रहेका छन्।

अध्यात्म, धर्म र कानुन

पौराणिक कालमा कर्महरूलाई पुण्य र पापसँग जोडिएको थियो। मानव विकासको प्रारम्भिक कालदेखि परिवार, समाज र राज्य सञ्चालन गर्दा कर्महरूलाई पुण्य र पापसँग जोडिएको थियो। पूर्वतिर मात्र होइन, विश्वका प्रायः सबै स्थानमा राज्य सञ्चालनमा धर्मको भूमिका महत्त्वपूर्ण थियो। धर्मको मतलब असल आचरण, सदाचार र नियम थियो। इतिहासलाई विश्लेषण गर्दा भारतवर्षमा हिन्दु तथा बौद्ध दर्शन, युरोप तथा अमेरिकामा क्रिस्चियन र बाइबल दर्शन, मुस्लिम मुलुकमा मुस्लिम र कुरान दर्शनका साथै बोन धर्म, कन्फ्युसियस धर्म, सिन्तो धर्मको प्रभाव राज्य सञ्चालनमा रहेको थियो। मध्ययुगको युरोपमा चर्चले नै शासन सत्तालाई निर्देशन दिन्थ्यो। बाइबलअनुसार राज्य सञ्चालन गर्न लगाइन्थ्यो। चर्च र पादरीले मनपरी किसिमले जनतालाई धार्मिक कानुन लादेका थिए। त्यसैले युरोपमा मध्ययुगलाई अन्धकारको युग पनि भनिन थालियो। अझै पनि कतिपय मुस्लिम देशमा मुस्लिम कानुन (सरिया कानुन) बाट राज्य सञ्चालन गरिएको छ। यी देशहरूमा मुस्लिम कानुन र कुरानका दर्शन नै सर्वेसर्वा हुन्छन्।

राज्यमा कानुनी शासन नभएका समयमा धार्मिक मान्यतामा राज्य र शासन सञ्चालन हुन्थ्यो। राज्य सञ्चालनका लागि ऐन, कानुन, नियम, अड्डा अदालत, कारागार, पुलिस प्रशासन जस्ता संयन्त्र प्राचीन तथा मध्यकालमा थिएनन्। सुशासन र सदाचारलाई पुण्य र पापका आधारमा हेर्ने गरिन्थ्यो। वैदिक दर्शनमा गर्न हुने र गर्न नहुने कामसँग पुण्य र पापलाई जोडिएको थियो। वैदिक दर्शनमा गर्न हुने कामलाई धर्म र गर्न नहुने कामलाई पाप भन्ने गरिन्थ्यो। मानिसहरूलाई पुण्य कामप्रति प्रेरित गर्न असल कर्म गरे मृत्युपश्चात् स्वर्ग प्राप्त हुने र गलत कर्म गरे मृत्युपश्चात् नरक पुग्ने भनी सम्झाइन्थ्यो। कर्मका आधारमा यमलोकका राजा धर्मराज र उनका कारिन्दाले स्वर्ग र नरक जाने फैसला सुनाउँछन् भनिन्थ्यो। गलत काम गर्नेहरूका लागि कर्मका आधारमा धर्मराजका कारिन्दाले सजाय दिने विभिन्न दृष्टान्त पनि सुनाइन्थ्यो। यी दृष्टान्तका प्रयोजन मानिसहरूलाई असल काम गर्न प्रेरित गर्नु थियो। त्यस समयमा परिवार, समाज र राज्यमा सुशासन र सदाचार कायम गर्ने यो बाहेक अर्को उपाय नै थिएन। त्यसो भएर मानिसहरू पाप र पुण्य कार्यमा चासो राख्ने गर्दथे। पुण्य कर्म गरी जन्म र मृत्युको चक्रबाट मुक्त भई मोक्ष प्राप्त गर्न चाहन्थे।

श्लोक राखे अठार पुराणको निचोडलाई महर्षि व्यासले मुख्य दुई कुरा भन्नुभएको छ कि परोपकार गर्नु सबैभन्दा ठूलो पुण्य हो, कसैलाई दुःख पीडा पुऱ्याउनु पाप हो।

राज्यको स्थापना र शासकीय प्रबन्धको विकासका क्रममा कानुनी प्रावधानको व्यवस्था हुन थाल्यो। विस्तारै धर्मको स्थान कानुनी शासनले लिन थाल्यो। प्रारम्भका कानुन निर्माणमा धर्मग्रन्थको प्रभाव परेको कारण पनि यही हो।

वर्तमान केही कानुनमा भएका प्रावधानहरू

मुलुकी अपराध (संहिता) ऐन, २०७४ जङ्गबहादुर राणादेखि चलिआएको कानुनी प्रचलन र मुलुकी ऐन, २०२० लाई प्रतिस्थापन गरेको मुलुकी ऐनको नवीनतम रूप हो। यसले नागरिकले गर्न नहुने कार्यको लामो सूची तयार गरेको छ। यस्ता कार्यहरू गरेमा अपराध मानिने र ती अपराध गरेबापत सजाय हुने उल्लेख गरेको छ। यस्ता गर्न नहुने कामको सूचीहरूमध्ये केही तल उल्लेख गरिएको छः

जाति हत्या गर्न नहुने, सार्वजनिक स्थानमा आवागमनमा बाधा गर्न नहुने, सङ्क्रामक रोग फैलाउन नहुने, मानव रोग प्रतिरोधक क्षमता उन्मुक्ति गर्ने जीवाणु (एच.आइ.भी.) को रोग फैलाउन नहुने, खाद्यपदार्थमा मिसावट गर्न नहुने, झुक्यानमा पारी खाद्यपदार्थ बिक्री वितरण गर्न नहुने, बिक्री गर्ने उपभोग्य वस्तु बिक्री नगरी जम्माखोरी गर्न नहुने, पानी दूषित पार्न नहुने, वातावरण प्रदूषित गर्न नहुने, सार्वजनिक बाटो, नदी वा स्थलमा खतरा वा बाधा पुऱ्याउन नहुने, पशुपन्छी छाडा छोड्न नहुने, अभद्र व्यवहार गर्न नहुने, वेश्यालयको प्रचार गर्न नहुने, अश्लील किताब, पर्चा इत्यादि बनाउन वा बिक्री गर्न नहुने, सार्वजनिक उपद्र्याइँ गर्न नहुने, जुवा खेलन वा सट्टाबाजी गर्न नहुने, व्यक्ति विशेषले सार्वजनिक घर, जग्गा, सम्पदा आफ्नो बनाउन नहुने, प्राकृतिक सम्पदामाथि अतिक्रमण गर्न नहुने, सार्वजनिक भौतिक संरचनाको अनधिकृत कब्जा वा विनाश गर्न नहुने, धार्मिक स्थल वा पवित्र मानिएको स्थानलाई क्षति पुऱ्याउन नहुने, धर्म परिवर्तन गर्न नहुने, भेदभावपूर्ण व्यवहार गर्न नहुने, जबरजस्ती काममा लगाउन नहुने, सामाजिक रीतिस्थितिमा खलल पार्न नहुने, यातना दिन नहुने, मञ्जुरीबिना विवाह गर्न नहुने, हाडनातामा विवाह गर्न नहुने, बालविवाह गर्न नहुने, गर्भपतन गर्न नहुने, कुटपिट गर्न नहुने, अपहरण गर्न नहुने, शरीरबन्धक लिन नहुने, जबरजस्ती करणी गर्न नहुने, चोरी गर्न नहुने, बगली मार्न नहुने, ठगी गर्न नहुने, नाप्ने वा तौलने साधन नक्कली बनाउन वा चलन गर्न नहुने, किर्ते गर्न नहुने, जालसाजी गर्न नहुने, लुटपाट गर्न नहुने, कसुर गरी प्राप्त गरेको सम्पत्ति लिन नहुने, गाई, गोरु मार्न वा कुट्न नहुने, पशुपन्छीप्रति निर्दयी व्यवहार गर्न नहुने, सार्वजनिक स्थलमा पशु वा पन्छी मार्न नहुने, गाली गर्न नहुने, बेइज्जती गर्न नहुने ((कानुन किताब व्यवस्था समिति, २०७४, पृ.२३-११३)।

भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ ले पनि गर्न नहुने कामलाई भ्रष्टाचार हो भनी ती काम गरेबापत सजाय हुने उल्लेख गरेको छ। यस्ता कामहरूमा रिसवत लिन नहुने, कमिसन लिन नहुने, राजस्व चुहावट गर्न नहुने, गैरकानुनी लाभ लिन नहुने, गैरकानुनी हानि गर्न नहुने, गलत लिखत तयार गर्न नहुने, गलत अनुवाद गर्न

नहुने, सरकारी कागजात सच्चाउन नहुने, सरकारी कागजात नोक्सान गर्न नहुने, प्रश्नपत्रको गोपनीयता भङ्ग गर्न नहुने, परीक्षाको परिणाम फेरबदल गर्न नहुने, गैरकानुनी व्यापार व्यवसाय गर्न नहुने, झुट्टा विवरण दिन नहुने, सार्वजनिक सम्पत्तिको हानिनोक्सानी गर्न नहुने, गैरकानुनी दबाब दिन नहुने, गलत प्रतिवेदन दिन नहुने, गैरकानुनी रूपमा सम्पत्ति आर्जन गर्न नहुने, मतियार बन्न नहुने (कानून किताब व्यवस्था समिति, २०५९, पृ. १-३८)।

भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ र मुलुकी अपराध (संहिता) ऐन, २०७४ मा उल्लिखित गर्न नहुने कामहरू एक किसिमले कुकर्म नै हुन्। यस्ता कामहरूलाई पापकर्म पनि भन्ने गरिन्छ। गरुड पुराणमा उल्लिखित पापकर्म गर्ने व्यक्ति मृत्युपश्चात् नरक जाने र नरकमा चरम यातना पाउने उल्लेख गरेर पापकर्म नगर्न सतर्क र सचेत गराएको छ। शिव पुराणले १२ ओटा महापाप भनी व्याख्या गरेको छ। माथि उल्लिखित ऐनहरूले गर्न नहुने कामहरूको फेहरिस्त नै उल्लेख गरेका छन्। यस्ता कुकर्म गरेमा कानूनबमोजिम कारबाही हुने र यस्ता कारबाहीमा जरिवाना वा कैद वा दुवै हुन सक्ने भनी उल्लेख गर्दै नागरिक तथा राष्ट्रसेवकलाई सतर्क र सचेत गराइएको छ।

निष्कर्ष

घर परिवार, समुदाय, देशअनुसार आचरणका मान्यता फरक फरक हुन्छन्। हरेक घर परिवारको आफ्नो आचरणको परिधि हुन्छ। यस्तै परिधि समुदाय र देशको पनि हुन्छ। आचरण जस्तै आआफ्नो अघोषित नियम कानून पनि हुने गर्छ। गर्न हुने र नहुने कामका लामै सूची हुने गर्छन्। यस्ता सूची निर्माण गर्न दर्शन, अध्यात्म, धर्म, आस्था, विश्वास, मूल्य, मान्यता, परम्परा, अभ्यास, प्रचलनले सहयोग गर्छन्। यिनैका आधारमा कुनै नैतिक वा अनैतिक विषयको निक्यौल हुने गर्छ। आचरण व्यक्तिका अभ्यास र व्यवहारमा प्रतिबिम्बित हुने गर्छ। सही अभ्यास गरेमा सदाचार मानिन्छ, गलत गरेमा दुराचार। आधुनिक समयमा राज्य सञ्चालनको आधार कानून हो। औपचारिक राज्यका नागरिकमा असल आचरण निर्माण गर्न र सुशासन कायम गर्न शिक्षा प्रणालीको स्थापनाका अलावा कानूनको निर्माण र यसको परिपालनामा जोड दिइन्छ। यति हुँदाहुँदै पनि कानून निर्माणका कतिपय आधार परम्परा हुन्, धार्मिक मान्यता हुन् वा धार्मिक आस्था, मूल्य, मान्यता, प्रचलन, अभ्यास र विश्वास हुन्। कतिपय मुलुकमा आधुनिक कानून निर्माण गर्दा यस्ता आधारहरूलाई विचार गर्ने पनि गरिन्छ। सुशासन कायम गर्न राज्यले समय समयमा बल पनि प्रयोग गर्ने गर्छ। कानूनको निर्माण र कार्यान्वयनले असल आचरण निर्माण र सदाचार कायम हुन्छ भन्न सकिँदैन। कानून हुँदाहुँदै पनि गलत आचरण बढेको छ, भ्रष्टाचार बढेको छ। नास्तिकहरू पुनर्जन्मलाई स्वीकारिँदैनन्। आस्तिकहरू पुनर्जन्मलाई स्वीकार्छन्। पुनर्जन्म स्वीकार्ने पक्षले अर्को जन्मलाई सफल बनाउने पुण्य कर्म गर्नतर्फ उत्प्रेरित हुने गर्छन्। हामी जन्मपूर्व के थियौं र मृत्युपश्चात् के हुन्छौं भन्ने कुरा त विज्ञानले पनि बताउन सकेको छैन। यसर्थ मानिसको विश्वासलाई आधार मानेर सुशासन र सदाचार प्रवर्द्धन गर्नुको विकल्प नै छैन। असल आचरण व्यवहारमा लागु गर्न सर्वप्रथम व्यक्तिमा असल संस्कारको विकास हुनुपर्छ, गर्न हुने र नहुने कुराको भित्री मनबाटै अनुभूति गर्नुपर्छ।

सन्दर्भ सामग्री

- जोशी, रामप्रसाद (२०४७), *श्रीमद्भागवत*, श्रीमती नानीमैयाँ जोशी ।
- नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान (२०७५), *नेपाली बृहत् शब्दकोश*, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- न्यौपाने, अर्जुन (२०७१), *पण्डित नभएमा*, अर्जुन न्यौपाने ।
- प्रभात, विष्णु (सं.) (२०७०), *प्रज्ञा दर्शन कोश*, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- फौजदारी कसुर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन ऐन, २०७४, कानुन किताब व्यवस्था समिति (२०७४) ।
- भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९, कानुन किताब व्यवस्था समिति (२०५९) ।
- मुलुकी अपराध (संहिता) ऐन, २०७४, कानुन किताब व्यवस्था समिति (२०७४) ।
- मुलुकी फौजदारी कार्यविधि (संहिता) ऐन, २०७४, कानुन किताब व्यवस्था समिति (२०७४) ।
- वशिष्ठ, गौरीशंकर (२०६६), *गरुड पुराणम्*, दुर्गा साहित्य भण्डार ।
- शिव पुराणअनुसार १२ कर्महरू जसलाई संज्ञा दिएको "महापाप", नेपालपत्र Retrieved on 31 July 2021 from <https://nepalpatra.com/religion-culture//82024> ।
- सबभन्दा पुरानो पुराण कुन हो ? १८ पुराणको नाम, महत्त्व र कथाहरू, नरकमा दिइने दण्डहरूको सूची, नागरिक दैनिक, Retrieved on 2nd August 2021 from <https://nagariknews.nagariknetwork.com/arts/172037-1551162900.html> ।